

5 paskaita. Planas

- **Gramatinių kategorijų raiška**
 - Perifrastinė
 - Neperifrastinė
 - Jungtinė
 - Nejungtinė

- **Morfeminė (jungtinė) raiška** ir su ja susiję klausimai
 - Morfemų rūšys
 - Kalbos sintetiškumo indeksas
 - Kamienas, paradigma, kaitybos klasė
 - Kiti reiškiniai

Gramatinių kategorijų (GK) raiška

- Prisiminkime: objektus ir ypatybes reiškiamo žodžiais
- Dabar kelkime klausimą: **o kaip galime reikšti gramatines kategorijas (GK)?**
 1. Žodžiais
 2. Žodžių dalimis
 3. Kitais būdais

GK raiška: žodžiai

- Gramatinės kategorijos gali būti reiškiamos **specialiais žodžiais**, plg.:
- „**linksnis**“: *for John* (netiesioginis objektas; plg. lie. naud. *Džon-ui*)
- **apibrėžtumas**: *a / the red tie*
(plg. lie. *raudonas-is kaklaraištis*, apibrėžiamoji bdv. forma)
- **laipsnis**: *more expensive*
(plg. liet. aukštesn. l. *brang-esn-is*)

GK raiška: žodžiai

- **laikas:** *will buy* (plg. lie. *pirk-s*)
- **nuosaka:** *would buy*
(plg. lie. *pirk-tų*, bet lie. *tegu nuperka* – geidžiamoji nuosaka žymima atskiru žodžiu)
- Kai GK reiškiamos **specialiais žodžiais**, toks raiškos būdas vadinamas **perifrastiniu / analitiniu** (angl. *periphrastic, analytic*)
- Jei toks raiškos būdas kalboje vyrauja, ta kalba vadinama **analitine**

GK raiška: žodžių dalys

- Jei GK reiškiamos ne atskirais žodžiais, tada kalbame apie **nepерifrastinį** žymėjimą, jis gali būti **jungtinis** (angl. *concatenative*) arba **nejungtinis** (angl. *non-concatenative*)
- Jei gramatinės kategorijos reiškiamos **žodžių dalimis**, toks būdas vadinamas **jungtiniu / sintetiniu** (jei jis vyrauja, kalba t. p. vadinama **sintetine**, angl. *synthetic*)
- Priklausomai nuo to, ar skirtingų gramatinių reikšmių žymikliai susilieja, skiriama:
 - **agliutinacinė** raiška (žymikliai nesusilieja)
 - **fuzinė** raiška (žymikliai susilieja)

GK raiška: žodžių dalys

□ **Agliutinacinės** raiškos atveju žodžio dalys paprastai žymi tik po vieną gramatinę reikšmę, o **fuzinėse** – po kelias, plg. turkų (agliutinacinė) ir lietuvių (fuzinė), ypač daugiskaitoje:

□ turkų *adam* ‘vyras; žmogus’

SG.

PL.

nom. *adam* ‘vyr-as’

adam-lar ‘vyr-ai’

acc. *adam-ı* ‘vyr-a’

adam-lar-ı ‘vyr-us’

gen. *adam-ın* ‘vyr-o’

adam-lar-ın ‘vyr-ų’

dat. *adam-a* ‘vyr-ui’

adam-lar-a ‘vyr-ams’

GK raiška: kelių būdų galimybė

- Vienoje kalboje keli raiškos būdai gali derėti, plg. analitinį ir sintetinį (žr. lent.)
- Taip pat ir kalbose, kurioms būdinga fuzinė raiška, gali būti aiškių agliutinacijos pavyzdžių, plg. lie. *maty-dav-o-me*:
- -*dav*- 'kartojimasis'
-*o*- 'praeitis'
-*me* 'adresantas >1'

Analitinė	Sintetinė
angl. <i>at home</i> lie. <i>pas tave</i>	lie. <i>nam-uose</i> suom. <i>sinu-lla</i>
angl. <i>I am praised</i> liet. <i>esu giriamas</i>	lot. <i>laud-or</i> (greta analit. <i>laudatus sum</i> , 'esu pagirtas')

Kiti GK raiškos būdai (nejungtiniai)

□ Jau aptarėme GK raišką:

1. Žodžiais (**perifrastinis**)
2. Žodžių dalimis (**neperifrastinis jungtinis**)

□ **Kiti galimi GK raiškos būdai bus nejungtiniai:**

1. reduplikacija (pakartojimas)
2. supletyvizmas (šaknų, kamienų skirtumas)
3. garsų kaita (garsų skirtumai)
4. kirčio vietos skirtumai
5. tono/priegaidės (skiemens intonacijos) skirtumai

Kiti GK raiškos būdai (nejungtiniai)

Reduplikacija – viso žodžio arba jo dalies (dažniausiai šaknies dalies) pakartojimas, turintis gramatinę reikšmę:

- malajų (austronezinė kalba; Indonezijoje, Malaizijoje ir kt.)
rumah ‘namas’ (vns.) : *rumah-rumah* ‘namai’ (dgs.)

- sen. graikų *leíp-o* ‘palieku’ (es. l.) : *lé-loip-a* ‘palikau’

(perfektas su reduplikacija ir balsių kaita (žr. apie tai toliau): pirmas šaknies priebalsis kartojamas (reduplikuojamas) pridedant *e* (*l-e*), šaknies balsis keičiamas į *o*: *leip* > *loip*)

Kiti GK raiškos būdai (nejungtiniai)

Supletyvizmas – toks reiškiny, kai to paties žodžio gramatinės reikšmės, regis, perteikia skirtingi žodžiai, plg.:

- liet. *es-u* (es. l.) : *buv-au* (būt. k. l.)
- pr. (*je*) *va-is* ‘(aš) einu’ (es. l.) : *ir-ai* ‘eisiu’ (būs. l.) : *all-ais* ‘ėjau’ (būt. l. – imperf.)
- lot. *bon-us* ‘geras’, *mel-ior* ‘geresnis’, *opt-imus* ‘geriausias’
- rus. *ja / я* ‘aš’ (vard.), *men-ja / мен-я* (kilm.), *mn-e / мн-е* (naud.) ir t. t.

- Apibrėžiant tiksliau, **supletyvizmas** yra vieno žodžio gramatinių reikšmių žymėjimas skirtingomis šaknimis (kamienais)

Kiti GK raiškos būdai (nejungtiniai)

Garsų kaita – (paprastai) šaknies balsių skirtumai, atspindintys gramatinių reikšmių skirtumus:

liet. *im-a* (es. l.) : *ém-é* (būt. l.)

angl. *run* (es. l.) : *ran* (būt. l.)

angl. *man* (vns.) : *men* (dgs.)

angl. *woman* (vns.) : *women* (dgs.)

vok. *Bruder* (vns.) : (die) *Brüder* (dgs.)

Garsų kaita dar gali būti dar vadinama **apofonija**, vidine fleksija, alternacija, abliautu, balsių (jei kaitaliojasi balsiai) kaita

Kiti GK raiškos būdai (nejungtiniai)

Prozodinė raiška – kirčio vietos arba skiemens intonacijos (priegaidės) skirtumai, atspindintys gramatinių reikšmių skirtumus (apie kirtį ir priegaidę dar kalbėsime vėliau):

Kirčio vieta:

- liet. *kitOs* (vns. kilm.) : *kItos* (dgs. vard.)
- rus. *rukI* / *pykII* (vns. kilm.) : *rUki* / *pYku* (dgs. vard.)

Skirtinga priegaidė / tonas (skiemens intonacija):

- ngičių (Kongo Demokratinė Respublika):
kamà ‘vadas’ (vns.) : *kámá* ‘vadai’ (dgs.)

(daugiskaitoje du paskutiniai žodžio skiemenys gauna aukštą toną; pavyzdyje vns. formos pirmas skiemuo turi vidurinį toną (nežymimas), kairinis ženklas žymį žemą toną)

Reikšminė žodžio dalis - morfema

Grižkime prie vieno svarbiausių GK raiškos būdų – žodžio dalies

Morfema (*morpheme*) – tai mažiausias kalbos sistemos vienetas, *turintis reikšmę*

Žiūrint šio vieneto formas – tai tiesiog žodžio dalis (iki šiol paskaitose būtent taip ir buvo sakoma)

Pavyzdys: junginio *pagavau auksinę žuvelę* skaidymas į morfemas (morfeminė analizė)

Reikšminė žodžio dalis – morfema

žuv-el-ę (3 morfemos)

žuv- ‘žiaunomis kvėpuojantis vandens gyvūnas’

-el- ‘nedidelis’

-ę ‘tiesioginis veiksmo objektas’, ‘vienas’

auks-in-ę (3 m.)

auks- ‘rausvai geltonas brangusis metalas’

-in- ‘padarytas iš’

-ę ‘[t. p.]’, ‘mot. g.’

pa-gav-au (3 m.)

pa- ‘veiksmas įvyksta iki galo’ (plg. *pa-rašyti*)

gav- (*gau-*) ‘tam tikru būdu įgyti’

-au ‘prieš KM’, ‘adresantas’, ‘vienas’

Pagrindinės morfemų rūšys

1. **Šakninės morfemos (šaknys)** – morfemos, turinčios savarankiškas reikšmes
2. **Nešakninės morfemos (afiksai)** – morfemos, turinčios nesavarankiškas reikšmes, kurios papildo, modifikuoja šakninių morfemų reikšmes

Grįžkime prie jau nagrinėtų pavyzdžių (plg. šaknis *auks-*, *žuv-*, *gau-* ir prie jų jungiamus afiksus)

Pagrindinės morfemų rūšys

Visi žodžiai turi šaknis, bet gali neturėti nešakninių morfemų (arba: nešakninės morfemos vienos pačios negali sudaryti žodžių), pavyzdžiui:

Žodį sudaro tik šaknis: liet. *aš, dabar*, angl. *(to) run, (a) house, now*

Žodį sudaro šaknis ir afiksas: liet. *nam-ai, dirb-k*, angl. *run-s* 'bėga', *house-s* 'namai'

Negalimi žodžiai:

liet. **as* 'vns. vard.', **k* 'liepiamoji nuosaka'
angl. **s* 'es. l. vns. 3 a.' arba 'daugiskaita'

Pagrindinės morfemų rūšys

Nešakninės morfemos klasifikuojamos pagal jų poziciją šaknies atžvilgiu (= kur jos prijungiamos)

Prefiksai (priešdėliai, *prefixes*) – prieš šaknį, pvz.:
liet. **pa-gavau**, angl. **re-wrote** ‘perrašiau, -ei, ...’, lenk. **z-robiłem** ‘padariau’

Postfiksai (*postfixes*) – po šaknies:

a) **priesagos** (sufiksai, *suffixes*) – tarp šaknies ir galūnės (jei žodis ją turi), pvz.: liet. **ei-dav-au**, **auks-in-ė**, **ei-ki-te**, **ei-k**

b) **galūnės** (fleksijos, *inflexions*) – tik žodžio pabaigoje, pvz.: liet. **ei-dav-au**, **auks-in-ė**

Pagrindinės morfemų rūšys

Infiksai (intarpai) įsiterpia į šaknį, pvz.:

liet. *ti-n-k-a* (plg. *tik-ti*, *tik-o*, šaknis *tik-*)

lot. praes. *vi-n-c-o*, inf. *vi-n-c-ere* (plg. perf. *vīcī*, šaknis *vic-*)

Interfiksai (jungiamosios morfemos) – įsiterpia tarp šaknų, pvz.: lie. *darb-y-met-is*, vok. *Les-e-saal* ‘skaitykla’ (*les-en* ‘skaityti’, *Saal* ‘salė’)

Interfiksus problemiška laikyti morfemomis, nes sunku nusakyti jų reikšmę

Lietuvių k. sangrąžos morfema *-s(i)-* įdomi tuo, kad gali būti ir prefiksas (*pa-si-keit-ė*), ir postfiksas (*keitė-si*)

Morfema ir alomorfai

Priklausomai nuo tam tikrų sąlygų morfema gali turėti kelis pavidalus (tarsi chameleonas), plg.:

ti-n-ka (*tik-ti*, *tik-o*; intarpas *-n-*), bet *ta-m-pa* (*tap-ti*, *tap-o*; tas pats intarpas *-n-*, bet jo pavidalas kiek pakitęs: *n* > *m* prieš *p*);

Išvada: *-n-* ir *-m-* yra tos pačios morfemos variantai

renk-a : *rink-ti*, *rink-o* (šaknis ta pati, skiriasi tik jos balsis)

Išvada: *renk-* ir *rink-* yra tos pačios morfemos variantai

Morfemų variantai vadinami alomorfais (*allomorphs*)

Morfemų skaičius žodyje

Pagal vidutinį morfemų kiekį viename žodyje galima nustatyti kalbos **sintetiškumo indeksą** (ištyrus bent 100 formų teksto atkarpą): M/W (*morphemes/words*):

- < 2 (kalba izoliacinė arba jai būdingas analitiškumas)
- ~ 2-3 (kalbai būdingas sintetiškumas; toliau dar galima nustatyti fuziškumo indeksą)
- > 3 (kalbai būdingas polisintetiškumas)

Morfemų skaičius žodyje

Lk 20,34-35:

Jėz-us j-iems at-sak-ė: „Ši-o pa-sauli-o vaik-ai ved-a ir tek-a, o kur-ie pa-si-rod-y-s vert-i dal-yv-au-ti an-ame pa-saul-yje ir mir-usi-ųjų pri-si-kėl-im-e, t-ie ne-ve-s ({ne-ved-s}) ir ne-tek-ė-s.

Remdamiesi šia atkarpa (nors ir per maža) nustatykite lietuvių kalbos sintetiškumo indeksą

Jei gerai išmanote kitų kalbų morfologiją (sugebate skaidyti žodžius į morfemas), galite nustatyti ir jų indeksus (remdamiesi ta pačia teksto atkarpa, nors pageidautina didesnė)

Izoliacinių kalbų klausimas

- Jei kalboje gramatinės kategorijos reiškiamos tik žodžiais, ji dar gali būti vadinama **izoliacine** (pvz., vietnamiečių)
- Štai vietnamietiško teksto ištrauka, kur apskritai jokia gramatinė kategorija nepažymėta:
- Lk 1,7: *Hai (du) người (žmogus) không (ne) có (turėti) con (vaikas), vì (nes) Ê-li-sa-bét (Elzbieta) son sê (bevaikė, nevaisinga), và (ir) cả (visi) hai (du; visi du = abu) đều (vienodas) cao (didelis) tuổi (amžius)*
- Lk 1,7: *Juodu neturėjo vaikų, nes Elzbieta buvo nevaisinga ir abu sulaukė senyvo amžiaus [Elzbieta ir Zacharijas, Jono Krikštytojo tėvai]*

Izoliacinių kalbų klausimas

- Biblijos tekstai: www.unboundbible.org; www.biblija.lt; vietnamiečių-anglų kalbų žodynas: <http://vdict.com/>
- Kaip matyti, šiame pavyzdyje nepažymėtos jokios gramatinės kategorijos. Bet, pavyzdžiui, laiką galima būtų perteikti dalelytėmis **đã** (būtasias laikas) ir **sẽ** (būsiamasis laikas), nors jos ne visada būtinos, plg.:
 1. *Tôi* (aš) **sẽ** (būs. l.) *đi* (eiti) 'Aš eisiu'
 2. *Chị ấy* (ji) **đã** (būt. l.) *quên* (pamiršti) 'Ji pamiršo'
 3. *Chị ấy* (ji) *quên* (pamiršti)
'Ji pamiršta' (bet priklausomai nuo konteksto gali reikšti ir 'ji pamiršo / pamirš')

Polisintetinės ir inkorporacinės kalbos

- Jei kalbai būdinga, kad žodžiai sudaromi iš daug gramatinės kategorijas reiškiančių žodžių dalių, ji laikoma **polisintetine** (žr. toliau apie sintetiškumo indeksą)
- Paprastai polisintetinės kalbos į bendrą žodžio kompleksą įtraukia ir savarankiškus žodžius, todėl dar vadinamos **inkorporacinėmis**, plg. jupikų (viena iš eskimų kalbų, Aliaska, JAV) pavyzdį kitoje skaidrėje

Polisintetinės ir inkorporacinės kalbos

- *tuntu-ssur-qatar-ni-ksaite-ngqiggte-uq*
reindeer-hunt-FUT-say-NEG-again-3SG:IND
- ‘He had not yet said again that he was going to hunt reindeer’
- Palyginus su lietuvių kalbos veiksmažodžiu, čia ypatinga tik tai, kad veiksmažodis *sakyti* inkorporuoja kitus žodžius ir žodžių junginius

Nešakninių morfemų funkcijos

Pagrindinės nešakninių morfemų funkcijos:

kaitybinė – žymėti gramatines kategorijas (*kaityba* – angl. *inflection*)

darybinė – iš esamų žodžių sudaryti kitus žodžius
(plačiau aptarsime kiek vėliau, bet žr. ir užduotyje;
daryba – angl. *derivation*)

Nešakninių morfemų funkcijos

Užduotis: nustatykite, kokio tipo yra paryškintos morfemos, kokią funkciją atlieka; jei tai kaitybinė f-ja, nustatykite, kokios gramatinės kategorijos reikšmės tos morfemos skiria (žr. kitą skaidrę), pvz.:

lie. *vaik-**as*** : *vaik-**ai*** (kaitybinė f-ja; morfemos rūšis: postfiksas; skiriama gram. kat.: skaičius)

lie. *vaik-**išk**-as* : *vaikas* (darybinė f-ja; morfemos rūšis: postfiksas)

Nešakninių morfemų funkcijos (užduotis)

lot. *amā-bi-t* ‘mylės’, *amā-ba-t* ‘mylėjo’

suahelių *m-toto* ‘vaikas’ : *wa-toto* ‘vaikai’

lot. *vidē-b-o* ‘(pa)matysiu’, *vidē-bu-nt* ‘(pa)matys (jie, jos)’

suah. *m-pamba* ‘puošėjas’ : *-pamba* ‘puošti’

it. *ascolt-o* ‘klausau’, *ascolt-ate* ‘klausote’

liet. *tap-si-u* : *ta-m-pu*

lot. *nārr-ātio* ‘pasakojimas’ : *narrō, narrāre* ‘pasakoti’

suah. *ni-na-kata* ‘pjaustau (dabar)’ : *u-na-kata* ‘pjaustai (dabar)’

le. *malowa-ł-a* ‘tapė, dažė (ji)’ : *malowa-ł-(∅)* ‘tapė, dažė (jis)’

Kamienas

Kamienu (angl. *stem*) laikomas morfemų kompleksas (mažiausiai – viena šaknis), iš kurio sudaromos (pridedant afiksus) tam tikros kaitybos formos, plg. lie. veiksmažodžio *būti* kamienus:

- *bū-*: bendraties kamienas
- *es-*: esamojo laiko kamienas (šalia 3 a. *yra*)
- *buv-*: būtojo kartinio laiko kamienas

Paradigma

Paradigma (angl. *paradigm*) – gramatinės kategorijos narių (reikšmių) raiškos elementų aibė (rinkinys) arba: žodžių formų rinkinys, perteikiantis visas gramatinės kategorijos reikšmes

Pastaba: dažnai vienoje formoje gali būti žymima ne viena kategorija (prisiminkime agliutinaciją ir fuziją, plg. veiksmažodžio *būti* sen. lie. kalbos es. l. paradigmą (kartu žymimas ir asmuo):

	SG	DU	PL
1	<i>es-mì</i>	<i>es-và</i>	<i>es-mè</i>
2	<i>e-sì</i>	<i>es-tà</i>	<i>es-tè</i>
3	<i>ēs-ti</i>	<i>ēs-ti</i>	<i>ēs-ti</i>

Kaitybos klasė

Kaitybos klasė (angl. *inflection class*) – tos pačios kaitybos paradigmos tipas, besiskiriantis forma

Kalboje (kurioje išplėtota kaityba ir yra ne viena kaitybos klasė) žodžiai priklauso skirtingoms kaitybos klasėms, kurios paprastai dar vadinamos **asmenuotėmis ir linksniuotėmis**, plg. lot. I, II, III ir IV asmenuočių (kaitybos klasių) es. l. paradigmas kitoje skaidrėje

Kaitybos klasė

I	II	III	IV
am-ō	vid-eō	leg-ō	aud-iō
am-ās	vid-ēs	leg-is	aud-īs
am-at	vid-et	leg-it	aud-it
am-āmus	vid-ēmus	leg-imus	aud-īmus
am-ātis	vid-ētis	leg-itis	aud-ītis
am-ant	vid-ent	leg-unt	aud-iunt

Pakartojame ir apibendriname

Papildomas (bet būtiskus) objektus ir ypatybių požymius vadiname **gramatinėmis reikšmėmis**, kurios sudaro **gramatines kategorijas**

Priklausomai nuo kalbos specifikos privalome reikšti *tam tikras* gramatines reikšmes ir *tam tikru būdu*:

žodžiais (jų junginiais, konstrukcijomis; **perifrastiškai**),
žodžių dalimis (morfemomis; **neperifrastiniu jungtiniu būdu**),

kitais būdais (**neperifrastiniu nejungtiniu būdu**:
reduplikacija, supletyvizmu, garsų kaita, prozodiniais požymiais (kirčiu ir priegaide))

Pakartojame ir apibendriname

- Pagrindinės morfemų rūšys yra dvi: **šaknys** ir **afiksai** (jie skirstomi pagal padėtį šaknies atžvilgiu: prefiksai, infiksai, postfiksai)
- Tos pačios morfemos variantai yra **alomorfai**
- Morfemos atlieka ne tik **kaitybinę**, bet ir **darybinę** funkciją
- Žodžio kaitybinių formų visuma sudaro jo (kaitybos) **paradigmą**, o skirtingos kaitybos paradigmos laikomos **kaitybos klasėmis** (linksniuotėmis ir asmenuotėmis)

Literatūra

- *Kalbos konstruktorius*, 68–77 (gramatinių kategorijų raiškos įvairovė)
- Kita seminarų ir savarankiškai pasirinkta literatūra šiomis temomis:
 - Gramatinių kategorijų raiška
 - Morfemų klasifikacija ir funkcijos
 - Kalbų (poli-)sintetiškumas, analitiškumas, izoliaciškumas. Inkorporacija
 - Paradigma, kaitybos klasė